

Eski Türkçeden Orta Türkçeye Askeri Rütbe ve Unvanlar

Military Ranks and Titles From Old Turkic to Middle Turkic

Fikret Turan¹

ÖZET

Bu çalışmanın amacı Türkçenin ilk yazılı belgeleri olan Köktürk Yazıtları ile devamında oluşan Eski Uygurca ile yazılmış Eski Türkçe dönemi metinlerde askeri-idari rütbelere ile unvanların neler olduğunu belirlemek ve bu rütbe ve unvanların İslami dönem Türk lehçeleri olan Karahanlı, Harezmi-Kıpçak ve Çağataycadan oluşan Orta Türkçe metinlerinde nasıl bir değişime uğradığını incelemektir. Bu bağlamda, büyük çoğunluğu Türkçe kökenli rütbe ve unvanlardan oluşan Eski Türkçe metinlerinde sınırlı sayıda Çince, Sanskritçe ve İrani dillerden geçen kelimelerin bulunduğu görülür. Türkçenin İslam medeniyeti içinde oluşturduğu ilk edebi metni olan Kutadgu Bilig'in yazıldığı Karahanlıca dönemiyle Arapça ve Farsça rütbe ve unvanların Türkçeye girdiği ve bu durumun 14-15. yüzyıllarda yazılmış Harezmi ve Kıpçak dönemi metinlerde iyice belirginleşerek Eski Türkçe birçok rütbe ve unvanı unutturduğu gözlemlenir. 15. yüzyılın ikinci yarısında klasik bir edebiyat dili haline gelen Çağatay Türkçesinde Arapça ve Farsçanın yanı sıra Moğolcadan geçen birçok rütbe, unvan ve askeri sınıf ve görev ismi yaygınlık kazanır ve oldukça gelişmiş bir askeri terminolojiye dönüşür.

Anahtar Kelimeler: Rütbe ve Unvanlar, Eski Türkçe, Orta Türkçe, Türk Dili Tarihi, Türkçe Askeri Terminoloji

ABSTRACT

This study determines the military-administrative ranks and titles in Old and Middle Turkic texts beginning with the Köktürk Inscriptions, monuments bearing the first known Turkic written alphabet and the Old Uighur documents created afterwards. It also aims to demonstrate how this system of military ranks and titles was transformed in Karakhanid, Khwarezm-Kipchak and Chaghatayid Turkic as the idioms of the first Islamic period of Turkic. In this context, it is established that in Old Turkic, the majority of the ranks and titles were of Turkic origin and only a limited number of the related vocabularies were of Chinese, Sanskrit and Iranian. This situation changed as Arabic and Persian words appeared in Kutadgu Bilig (11th century) for the first time as the first literary Islamic-Turkic work and as their number grew and replaced many Old Turkic ranks and titles in the following Khwarezm-Kipchak period during the 14-15th centuries. In addition to Arabic and Persian loanwords, many Mongolian words were also used in Chaghatay Turkic, which became an advanced literary Turkic idiom in the second part of the 15th century, and all these lexical items consequently created a rich military terminology in that period.

Keywords: Ranks and Titles, Old Turkic, Middle Turkic, History of the Turkish Language, Turkish Military Terminology

¹Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Fikret Turan,
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Türk Dili
ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-mail: fikret.turan@istanbul.edu.tr

Geliş tarihi / Date of receipt: 30.03.2018

Kabul tarihi/Date of acceptance: 01.05.2018

Atıf/Citation:

Turan, Fikret. "Eski Türkçeden Orta Türkçeye
Askeri Rütbe ve Unvanlar." *Türk Dili ve Edebiyatı
Dergisi*, Cilt: 58, Sayı: 1, 2018, s. 155-173.
<https://doi.org/10.26650/TUDED424587>

EXTENDED ABSTRACT

The purpose of this study is to determine the military-administrative ranks and titles in Old and Middle Turkic texts beginning with the Köktürk Inscriptions, monuments bearing the first known Turkic written alphabet and the Old Uighur documents created afterwards. It is also aimed at demonstrating how this system of military ranks and titles were transformed in Middle Turkic Karakhanid, Khwarezm-Kipchak and Chaghatay Turkic as the idioms of the Islamic period of Turkic. In this context, it is established that in Old Turkic, a majority of the ranks and titles were of Turkic origin and only a limited number of the related appellations were Chinese, Sanskrit and Iranian.

In the Köktürk Inscriptions Tonyukuk, Kültigin, Bilge Kağan, Ongi and Küli Çor, the highest titles are *kağan* (the great king), *yabgu* (secondary ruler) and *tégin* (prince-commander), all of which have both administrative and military responsibilities, while the military ranks *şad* / *şadapıt*, *tarқан* / *tarkat*, *boyla*, *buyruk*, *sañun* / *señün*, *élteber* and *çor* stand as the high army positions. The titles *çabiş* and *ayğuçı* are some of the highest ranks held by Tonyukuk the Vizier. The Chinese word *totoğ* is used for Chinese and foreign military governors. Although their grades and degrees of responsibilities are not clearly shown, the ranks *inançu*, *bağa*, *çigşi*, *işbara*, *érkin* and *yargan* were middle and lower ranks. The word *sü* had the denotation of both an army and a soldier. *Çerig*, *er*, *eren*, *erat* and *yağıçı* mean a soldier, warrior and military personnel, while the word *yağı* denotes an enemy. In Old Uighur texts, while many of the Köktürk ranks and titles continued as earlier, the title *élig* (the great king) became more common than *kağan*, but *şad* and *şadapıt* as high ranks disappeared.

The nature of title and ranks changed in Middle Turkic as Arabic and Persian vocabularies appeared in *Kutadgu Bilig* (11th century) for the first time as the first literary Islamic-Turkic work. Their number grew and replaced many of Old Turkic equivalents in the following Khwarezm-Kipchak period during the 14-15th centuries. In Karakhanid Turkic, the titles *élig*, *hākān*, *hān*, *erk*, *şāh*, *pādişāh*, *sultān*, *melik*, *şāhib-kırān* and rarely *ajunçı* denote a king, while the words *yavgu*, *tégin*, *tégit*, *bég*, *yuğruş*, *tügsin*, *çuvı*, *öge-tégit*, *terken*, *ispehsalār*, *sağun*, *kökyuk*, *inal* are the high army ranks and *inanç*, *çağrı*, *atlığ*, *başğan*, *toña*, *sü başı* and *çavuş* denoted the medium and lower ranks.

In addition to Arabic and Persian loanwords, many Mongolian words were also used in Chaghatay Turkic, which became an advanced literary Turkic idiom in the second part of the 15th century, and all these lexical items consequently created a rich military terminology in that period. The most common titles for king in Chaghatay were *hān*, *emir*, *melik*, *sultān*, *şāh*/şeh, *pādişāh*, *hākān*, *şāhib-kırān*, *emirü'l-umerā*, *sultānüs-selātin*, *hākānül-hākān*, *sultān-ı şāhib-kırān*; titles for high administrative and army duties were *bek*/beg/bég, *mır*, *mırzā*, *şeyh*, *sipeh-büd*, *sipeh-dār* and *bağşi*; high army ranks were *sipeh-sālār*, *çerik başlık*, *serdār*, *noyan* / *noyun*, *tarhan*, *topçı başı* *tümen başı*, *tümen begi*, *miñ başı*, *miñ begi* and medium and lower army ranks were *başlığ*, *bekevül*/bökevül, *emiş ağası*, *kor begi*, *koşun begi*, *kuş bēgi*, *toğkan ağası*, *on bēgi*, *on başı* and *tovaçı*.

GİRİŞ

Köktürk Yazıtlarından başlamak üzere Eski Türkçe dönemi ile devamı olan Orta Türkçe dönemi metinlerinde ortaya konan dil malzemesi içinde önemli sayıda askeri kelime ve terim bulunmaktadır. Bu kelime ve terimlerin anlamı, kullanım yaygınlığı ve sosyal ve kültürel değeri üzerine değerli çalışmalar yapılmış olsa da, Türklerin din, kültür ve coğrafya olarak büyük değişimler yaşamasına bağlı olarak askeri alandaki kelimelerin geçirdiği ses ve anlam değişimleri ile sonradan oluşan askeri terminolojiye dair yeni incelemelerin konuya perspektif kazandıracağı açıktır. Bu bağlamda, bu çalışmamızda Köktürk Yazıtlarından başlayarak Eski Türkçe metinlerinde görülen askeri rütbe ve unvanların Orta Türkçe eserlerde nasıl bir değişme ve gelişmeye uğradığını inceleyeceğiz. Bu çalışmada esas olarak şu sorulara cevap arayacağız:

1. Eski Türkçede askeri-idari rütbe ve unvan bildiren kelimeler nelerdir?
2. Bu kelimelerden hangileri Orta Türkçe metinlerinde görülür ve bunların anlam kapsamı nedir?
3. Arapça, Farsça ve Moğolcadan Orta Türkçeye geçen rütbe ve unvanlar nelerdir ve eski terimleri nasıl dönüştürmüştür?
4. Eski Türkçe döneminden beri varlığını sürdüren rütbe ve unvanlar hangileridir ve bunların derece düzeyi nasıl değişmiştir?

Bu sorulara cevap ararken değerlendirmelerimizi öncelikle Eski ve Orta Türkçe metinlerde geçen ve üzerinde belirli düzeyde filolojik ve dilbilimsel çalışmalar yapılmış ve fikir birliği oluşmuş kelime birlikleri üzerinde yapacağız. Şurası bir gerçek ki Eski ve Orta Türkçe metinlerinde rütbe ve unvan olarak kabul edilen kelimelerin, farklı isim verme geleneklerine sahip eski Türk topluluklarında isim mi, mensubiyet mi, bireysel özellik bildiren sıfat mı, askeri rütbe mi yoksa memuriyet unvanı mı olduğu dikkatli cevaplandırılması gereken sorulardır. Bu sorulara eklenebilecek daha ileri diğer sorular arasında ise hem idari hem de askeri görevlerin iç içe geçtiği eski Türk toplumlarında askeri rütbe ismi olarak kabul edilen terimlerin hangi düzey ve derecedeki rütbeyi karşıladığı, bunların askeri sistem içinde sırası, görev ve sorumluluk alanlarının neler olduğudur. Bu soruların cevaplandırılması sınırlı sayıda mevcut metinlerde bulunan semantik ipuçlarına dayalı dikkatli analizler yapılmasını gerektirir. Bununla birlikte, kaynakların nispeten çoğalması Orta Türkçe döneminde rütbelerin biraz daha açık ve net görülmesini mümkün kıldığını da ifade etmeliyiz.

Metodolojik olarak, bu makalede askeri rütbe olarak değerlendireceğimiz kelimelerin anlam kapsamına değişen seviyelerde idari görevlerin de dâhil olduğunu söylememiz gerekir. Ayrıca, bir rütbe isminin her zaman aynı askeri derece ve görevi kapsamadığını, farklı topluluk, boy ve siyasi yapılarda en azından nüanslara sahip olduğunu kabul etmemiz gerekecektir. Çalışmada esasen Eski Türkçenin ilk sağlam metinleri olarak kabul ettiğimiz Tonyukuk, Kültigin, Bilge Kağan, Ongi ve Küli Çor Yazıtları ile Eski Uygurca metinlerinde

rütbe belirten kelimelerin neler olduğu değerlendirilecektir. Bundan sonra, Orta Türkçe döneminin ilk metinlerinden olan ve Karahanlı Türkçesiyle 11. yüzyılda Yusuf Has Hacip tarafından yazılmış *Kutadgu Bilig* ile hem Karahanlı Türkçesi hem de diğer lehçelere dair değerli bilgiler veren Mahmud-ı Kaşgari'nin *Divanü Lugati't-Türk*'ünde ortaya konan kelime malzemesini inceleyeceğiz. Bundan sonra, İslami kültür unsurlarının ağırlıklı bir duruma geçtiği Harezmi Türkçesi ile Kıpçak Türkçesi metinlerini ele alacağız. En son olarak da Türkçenin askeri terminolojisinde Arapça, Farsça ve Moğolca unsurların yaygın görüldüğü Çağatayca metinlerdeki kelime malzemesini inceleyerek rütbe isimlerinin neler olduğunu ortaya koyacağız. Çeşitli araştırmacılar tarafından kökeni çeşitli komşu dillerdeki kelimelere dayandırılan bazı rütbe isimlerine dair ortaya konmuş çelişkili görüşlerin bu kelimelerle ilgili dilbilimsel sorunları, özellikle de semantik belirsizlikleri gidermekten uzak olduğunu söylemeliyiz. Bununla birlikte, biz, çalışmamızı metin esaslı olarak yaparken bu türden diğer yorumsal çalışma ve incelemelerden de mümkün olduğunca ihtiyatı elden bırakmadan yararlanacağız.

1. Köktürk Yazıtlarında Askeri Rütbe ve Unvanlar

Köktürklar genel olarak göçebe-savaşçı bir toplum olduğu ve idari görevlerin önemli kısmının askeri görevlerle birlikte yürütüldüğü ileri sürülebilir. Ülkenin başındaki şahsiyet olan *kağan*, devletin ve ordunun üst kademelerinde görevli şehzadelerden, oymak başlarından, askeri komutanlardan ve askerlerden oluşan ordusunu düzenleyen ve savaşta götüren askeri ve idari bir liderdir. Metinlerden, ülkenin Doğu kısımlarını yöneten yabgu, oymak başları ve şehzadelerin de bu ikili görev ve işleve sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Bilge Kağan, Kültigin Yazıtında kendisinin bizzat yaptığı seferlerden (taşımak, sü sülemek) ve savaşlardan (süñüş, teğiş, uruş) bahsederken en yüksek rütbeli komutanlara (şadapıt begleri, şad), üst düzey komutanlara (tarqat, buyruk begler), oymak başlarına (Otuz Tatar, Tokuz Oğuz begleri), halka (bodun) ve akrabalarına seslenir. Bu hitapta, ayrıca rütbesiz askerlere seslenmek yoktur. Bununla birlikte, çeşitli derecelerden askeri rütbelere yazıtların çeşitli kısımlarında sık sık karşımıza çıkar¹.

Yüksek Rütbelere

Köktürkçede yüksek rütbeli askeri-idari unvanlar arasında bulunan *şadapıt*², metinlerde sınırlı sayıda geçse de *şad*³ ve *tarqan*⁴ (çoğulu *tarqat*) sık karşılaşılan unvanlardır ve

- 1 Dönem metinleri üzerine yaptığımız incelemede şu kaynaklar esas alınmıştır: Aydın 2015, Ergin 1996, Kormuşin vd. 2016, Tekin 2016, Tekin 2008, Tekin 2004, Tekin 1987.
- 2 Kelime, Tonyukuk, Kültigin ve Bilge Kağan Yazıtlarından daha önce dikildiği bilinen Soğdca Bugut Yazıtında da geçmektedir. Kljaštornyj & Livšic 1972. Kelimenin bir diğer yüksek rütbe olan *şad* kelimesinin çoğulu olabileceğine görüşler de mevcuttur. Kelimenin kökeninin İrani olduğu ileri sürülse de ve hem kökeni, hem de anlam kapsamı üzerine birbiriyle çelişen farklı görüşler vardır. Konuya dair yapılmış çalışmalar ve görüşler için bkz. Bombaci 1976 ve Gömeç 2008.
- 3 Kelimenin İrani kökenli olduğu Bombaci ve Menges tarafından ileri sürülmüştür. Bkz. Bombaci 1974a, Menges 1995, s. 82.
- 4 Kelimenin Orta İran dillerinden, Eski Çince'den, hatta hakkında oldukça yetersiz bilgilere sahip olduğumuz

bu'nların Köktürk ordusunda önemli yüksek rütbeler olduğu açıktır. Sıkça karşılaşılan bir diğer yüksek rütbe Çince kökenli *sañun / señün* rütbesidir⁵, ancak bu rütbe daha çok Çinli ve diğer yabancı generaller için kullanılır. Bu rütbeler arasındaki sınıf ve derece farkının ne olduğuna dair metinlerde çok fazla bilgi yoktur. Bununla birlikte, yazıtların başında ifade edilen *şadapıt* ve *tarqat* rütbelerinin diğerlerinden yüksek olduğunu ileri sürebiliriz. Buna dayanarak, Köktürk Devletinde yüksek düzey rütbeleri, *kağan*, *yabğu*⁶, *tëgin* (şehzade-komutan) gibi idari yanı ağır basan unvanlardan sonra *şad / şadapıt*, *tarqan / tarqat*, *boyla*⁷, *buyruk*⁸, *sañun / señün*, *êlteber* (ilteber)⁹ ve *çor* üst düzey askeri rütbeler olarak karşımıza çıkar. Metinlerde ayrıca Çinli askeri vali anlamında *totox* kelimesi de sıkça karşılaşılan bir unvandır. Metinlerde orta düzey rütbe olduğunu düşündüğümüz *ınançu* rütbesi görülse de, askeri-idari unvan olduğunu anladığımız *bağa*¹⁰, *çigşi*¹¹, *ışbara*¹² (bazen *ışvara*), *érkin*

Hsiung-nu veya Juan Juan dilinden geçtiğine dair oldukça şüpheli görüşler vardır. Konuya dair bu görüşler için bkz. Aydın 2011. Kelime bir rütbe-unvan olarak yazıtlarda iki yerde *apa tarqan* olarak da geçer, ancak biz, kelimenin geçtiği diğer bağlamlardan hareketle, *apa* kelimesini yaşlı, kıdemli ve tecrübeli anlamında bir sıfat olduğunu kabul ediyoruz. Kelime ayrıca Yenisey Yazıtlarında *terken* şeklinde de geçer. Elegeş II'de görülen bu *terken* kelimesi hükümdar olarak çevrilmiştir ki bizce komutan olarak değerlendirilmelidir. Bkz. Kormuşin vd. 2016, s. 116.

- 5 Kelimenin Çince olduğuna dair bkz. Tekin 2008, s. 165. Clauson da kelimenin Çince general anlamına gelen *çiang çün* yapısından geldiği ve hem Çinli hem de Türk komutanlara verilen bir rütbe olduğunu bildirir. Clauson 1972, s. 840. Kelime Yenisey Yazıtlarında Türk generaller için de kullanılmıştır. Örneğin, Elegeş II Yazıtında bu duruma rastlanır: Körtle *sañun* ben. "Ben Körtle generalim." Kormuşin vd. 2016, s. 161.
- 6 Kelime bazen *yavğu* olarak okunmuştur. Kelimenin kökeni, anlam kapsamı ve değişimi üzerine görüşler için bkz. Donuk 1988, s. 57-63 ve Tezcan 2012. Clauson kelimenin çok daha eski bir topluluk ve devlet olan Yüeh-chih dönemindeki varlığına ve önemine dikkat çeker. Clauson 1972, s. 873. *Yabğu* unvanının bazı dönemlerde *şad* unvanından sonra geldiğine dair ileri sürülen görüş de vardır. Dobrovits 2005. Metinlerdeki yaygın kullanımını dikkate aldığımızda bizce birincisinin idari yanının daha ağır bastığı, ikincisinin ise esasen yüksek ordu komutanlığı olduğudur.
- 7 Bir unvan ve rütbe olarak *boyla / buyla* 8. ve 9. yüzyıllardan kalan Proto-Bulgar yazıtlarında *boyla*, *bulya*, *bule* ve *bylo* şekillerinde tespit edilmiştir. Tekin 1987, s. 44.
- 8 Kelimenin rütbe ve unvan olarak kullanımını üzerine en geniş çalışma Györffy tarafından yapılmıştır. Györffy 1960. Etimoloji bakımından, Clauson kelimenin *buyur-* kökünden türediğini ve kağanın emrinde bulunan üst düzey sivil ve askeri görevliler için kullanılan bir rütbe-unvan olduğunu belirtir. Clauson 1972, s. 387. Kelime, Yazıtlarda bazen *buyuruq*, Eski Uygurcada ise zaman zaman *buryuq* şeklinde metateze uğramış bir şekilde de görülür. Kelimenin Eski Türkçe lehçeleri ile Kıpçakçada kullanım şekilleri için bkz. Şirin User 2006. Yapısı ve anlamları üzerine tartışmalar ile Volga Bulgarcası ile Macarcadaki benzer yapılarla muhtemel ilişkisi üzerine bkz. Dobrovits 2011.
- 9 Kelimenin kağana bağlı büyük oymak başları için kullanılan bir idari-askeri unvan olduğuna dair bkz. Bombaci 1966 ve Clauson 1972, s. 134.
- 10 *Bağa* kelimesinin alt düzey rütbe olduğu ve kökeninin Türkçe, Moğolca ve İrani olabileceğine dair görüşler vardır. Bkz. Donuk 1988, s. 5 ve Ölmez 1997. Türkoloji biliminin Avrupa'da oluşmaya başladığı 19. yüzyılda Eski Türkçede birçok kelimeyi köken olarak Hint-Avrupa dil ailesine mensup Soğdca gibi İrani dillere, Toharca ve Sanskritçeye veya Çince gibi yazılı geleneği olan dillere bağlama anlayışının dilbilim ölçütlerinden çok dönemin bir yaklaşım tarzı olduğu açıktır. Bunda, dönemin hakim siyasi ve kültür anlayışlarından başka ilk Türkologların eğitimlerinin veya ilk çalışma alanlarının esasen Türkçe dışındaki adı geçen diller ile dil ailelerinin olmasının ciddi payı olmuştur diye düşünüyoruz.
- 11 Kelime Yenisey Yazıtlarında yaygın görülür. Çince *tz'u shih* yapısından geldiği ileri sürülmüştür. Kormuşin vd. 2016, s. 181.
- 12 Kelimenin Sanskritçe kökenli olduğuna dair bkz. Aydın, s. 173.

(irkin) ve *yarğan* gibi rütbelerin derecesi ve kapsamı açık değildir¹³.

Tonyukuk Yazıtında, yazıtı diktiren Vezir Tonyukuk, kendisinin Köktürk milletinin bilgilisi ve başkomutanı olduğunu dile getirirken bu rütbe için Türk dili tarihi boyunca varlığını sürdürecektir *çabış*¹⁴ (> çavuş / çauş) kelimesini kullanır. Bu kelime sonraki dönemlerde daha alt dereceli rütbeleri karşılayan bir askeri rütbe ve idari terim olarak sık sık karşımıza çıkacaktır. Bu metinde kendisini ayrıca *ayğuç* olarak da niteler ki bunun askeri ve sivil danışman veya müsteşar anlamında yüksek askeri ve idari görev olduğunu düşünmekteyiz¹⁵.

Asker ve Erat

Yazıtlarda ordu için kullanılan *sü* kelimesinin mecazen tek asker için de kullanıldığını varsayabiliriz. Bu kelimedenden türetilen *süle-* (asker göndermek, sefere çıkmak) oldukça sık karşılaşılan bir askeri ifadedir. *Sü* kelimesinin yanında Orta Türkçe döneminde yaygınlaşacak olan *çerig* kelimesine az da olsa rastlanır¹⁶. *Er* (çoğulu *eren*) bu dönemde asker için kullanılan en yaygın kelimedir. Gene yazıtlarda bir yerde sonraki dönemde yaygınlaşacak olan kalıplaşmış birleşik kelime *er at* (muvazzaf asker) da görülmeye başlamıştır¹⁷. *Yağıcı* kelimesinin ise tecrübeli kıdemli muharip asker ve savaşçı anlamında çok az da olsa kullanıldığı görülmektedir¹⁸. Gene *alp*, *alpağu* (çoğulu *alpağut*, *yılpağut*) ve *uruñu*¹⁹ güçlü, atılgan ve usta muharip savaşçı anlamında kullanılmaktadır. Düşman için *yağı* kullanılır.

2. Eski Uygurca Metinlerde Rütbe ve Unvanlar

Eski Uygurların kitlesel olarak yerleşik hayata geçtikten sonra kabul ettikleri Budizm ve Maniheizm gibi dinlerin öğretileri doğrultusunda askerliği ve savaş tasvip etmedikleri ve bu sebeple genel olarak askeri konularda eserler yazmadıkları ve tercüme etmedikleri görülür. Askeri konularda yazmamalarının bir sebebi de metinlerin genellikle dini nitelikli tercüme eserler olmasından dolayıdır. Her iki din de insanların birbirleriyle ve diğer canlılarla zıtlaşmasına ve he türlü gerilim ve çatışmaya karşı barışı, huzuru, ibadeti ve

13 Bunların dışında Vezir Tonyukuk'un adının da sadece kendisine mahsus olarak verilmiş bir unvan olduğu ve bu unvanın sadece kendisiyle özdeşleşmiş ve özel isim haline gelmiş bir rütbe olabileceği ileri sürülmüştür.

14 Kelime bu dönemde başkomutan anlamında oldukça yüksek bir rütbe olsa da daha sonraki dönemlerde gitgide alt düzey askeri rütbeler için kullanılırken yer yer bazı bürokratik makamlar için de kullanılmıştır. Clauson kelimeyi baştan beri *çavuş* olarak kabul eder ve bunun sivil idareci olan bilge unvanının askeri karşılığı olarak gösterir. Clauson 1972, s. 399. Kelimenin vurmak ve çarpmak anlamındaki *çap-* filinden türetildiğine dair Şirin User tarafından ileri sürülen görüşün en tutarlı görüş olduğu kanısındayız. Şirin User 2006.

15 Bununla birlikte Bang ve Rahmeti [Arat] bu kelimeyi kumandan olarak yorumlamış, aynı görüş Caferoğlu tarafından devam ettirilmiştir. Bkz. Bang ve Rahmeti [Arat] 1934, Caferoğlu 1968, s. 27.

16 Yazıtlarda *çerig* kelimesi genelde görülmese de Küli Çor Yazıtı'nda bir yerde rastlanır. Aydın 2015, s. 152 (KÇ 9).

17 KT D31, Tekin 2008, s. 32.

18 Aydın, s. 129

19 *Uruñu*, Yenisey Yazıtlarında görülür. Bkz. Kormuşin vd, 2016, s. 71.

itikafı savunur²⁰. Bu doğrultuda Eski Uygurların önemli bir kısmının mensubu bulunduğu Budizm'in ahlak kaideleri arasında en ağır günahlardan sayılan askerlik ve savaş şöyle ifade edilmiştir: "sü sülep, yarığ kedip, süvri süngün sançıp, yiti kılınç biçip, ya kırup, oğ atıp, adnağı isig özinte adırmak" (askerle saldırarak, zırh giyerek, sivri süngüyle süngüleyerek, keskin kılıçla keserek, yay gerip ok atarak, başkalarını hayatlarından ayırmak)²¹. Buna rağmen, Eski Uygurca çok sayıda metin yazıldığı için, bu metinlerde az da olsa askeri rütbe ve unvanlara rastlanmaktadır²².

Köktürkçe rütbe ve unvanların Uygurlarda genel olarak devam ettiğini metinlerde görebilmekteyiz²³. Köktürkçe en yüksek askeri-idari unvanı karşılayan *kağan* kelimesi Uygur dönemi metinlerinde az da olsa devam eder, ancak kelimenin *kan / han / han* şekline dönüşmüş şekli daha yaygındır. Aynı anlamda *ellig* veya *elig* (bazen *eleg*) sıfatı da isimleşerek yaygın olarak kullanılmaya başlamıştır. Bu kelimeler benzer anlamlı diğer unvanlarla birlikte *elig beg* ve *elig kan* şeklinde de hükümdar anlamında kullanılmıştır. Budizm'le ilgili metinlerde dünya hükümdarı anlamında Sanskritçe *çakravart* / *çakravirt* kelimesi *elig kan* ile birlikte tekrar grubu şeklinde kullanılır. Yazıtlarda görülen *şadapit* ve *şad* kaybolmaya başlamıştır. Bunun dışında, Yazıtlarda görülen bazı rütbe ve unvanlar küçük çaplı ses ve anlam değişimlerine uğrayarak varlıklarını sürdürürler. Anlam olarak bu rütbelerin idari yanının bu dönemde daha çok önem ve ağırlık kazandığını söyleyebiliriz. Bunlar arasında *yavğı* (<yabgu), *tëgin*, *tarқан* / *tarhan*, *tarқat*, *bëg*, *buyruk* / *buryuk*, *sañun* / *señün*, *ışbara*, *çor*, *êlteber* ve *totok*²⁴ yüksek idari unvan ve askeri rütbe olarak, *boyla* (buyla), *ınanç*, *yargan* / *yarkan*²⁵ ve *bağa* orta ve alt düzey rütbeler olarak varlıklarını sürdürürler. Bunlardan başka, bu dönemde *tëgit* (vezir, prens, komutan, tigit), *daruga* / *taruqa*²⁶ (askeri vali, üst düzey bürokrat), *begrek* (boy beyi, şehzade), *tëgin-üge* yüksek unvan ve rütbeler olarak, *çağrı*, *çoğı tirek*, *sü başı* ve *tamğan* ise orta ve alt rütbeler olarak metinlerde görülmeye başlar²⁷.

Sü (bazen *süü*) ve *çerig* / *çerik* kelimeleri ordu ve asker anlamında kullanılmaya devam ederken gene yazıtlarda resmi görevli muvazzaf asker anlamındaki *er at* insan topluluğu için de kullanılmaktadır. Seçkin askeri görevler arasında *közetçi* (muhafız) ve

20 Uygurlarda sosyal ve dini hayat için bkz. Caferoğlu 1984, cilt 1, 149-157. Maniheizmin genel özellikleri için bkz. Gündüz 2003.

21 Arat 1942.

22 Gösterilenler dışında incelenen Eski Uygurca metin ve dil çalışmaları şunlardır: *Aç Bars Hikayesi* (Gulcalı 2013), *Altun Yaruk VI* (Ayazlı 2012), *Altun yaruq sudur* (Zieme 1996), *Das uigurische Insadi-Sûtra* (Tezcan 1974), *Eine uigurische Totenmesse* (Röhrborn 1971), *İyi ve Kötü Prens Öyküsü* (Hamilton 1998), *Körüm Bitig* (Şen 2017), *Maytrısimit* (Tekin 1976), *Üç İtigsizler* (Barutçu Özönder 1998), sözlük olarak *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü* (Caferoğlu 1968), gramer olarak *Eski Uygur Türkçesi Grameri* (Eraslan 2012).

23 Uygurlarda rütbe ve unvanlarla ilgili olarak bkz. Mackerras 1990.

24 Bazı kaynaklarda kelimenin *tutuğ* okunuşu tercih edilmiştir. Uygurlarda bu kelime daha çok boy başkanı ve komutan olarak kullanılmıştır. Mackerras 1990.

25 Kelime, cellat ve hafiye anlamında da kullanılmıştır. Caferoğlu 1968, s. 287.

26 Moğolca kökenli *daruga* bir terim olarak özellikle 13. yüzyıldaki Moğol istilasından sonra askeri vali anlamında yaygın kullanılmıştır. Bkz. Köprülü 1978, Manz 1985.

27 Caferoğlu, 1968, ilgili maddeler.

kapağcı (kapı muhafızı) bulunur. Yiğit ve kahraman anlamındaki *er* (çoğulu *eren*), *alp* ve *alpağut* gibi sıfatlar asker, savaşı ve akıncı anlamında kullanılmaya devam ederken, gene aynı anlamında *tonğa* ve Moğolca kökenli *iriz*²⁸ (< Moğ. *eres*) görülmeye başlar. Ayrıca deneyimli muharip asker için *yağıcı* devam ederken aynı anlamda *urunğu* / *uruñu*, *urunğut* ve *yağıladaçı* gibi yapılarla da karşılaşılır²⁹. Savaşmak için *sançışmak* ve *sünüşmek*, düşman için *yağı* kullanılmaktadır.

Karahanlıca Metinlerde Rütbe ve Unvanlar

Türkçenin bilinen ilk İslami edebiyat metni olan *Kutadgu Bilig*, dönemin standartları düşünüldüğünde konu, kapsam ve edebi unsurlar bakımından oldukça yüksek düzeyli yetkin bir eserdir. Eser yazıldığı Karahanlı Türkçesinde kullanılan askeri rütbelere dair de belirli düzeyde veriler ortaya koymaktadır. Bu veriler arasında ilk dikkati çeken özellik Arapça ve Farsça askeri-idari kelimelerin Türkçede kullanılmaya başlamasıdır. Bu dönemde *kağan* kelimesinin yerine Eski Uygurcada da çok yaygın görülen *élig*³⁰ kullanılmaya devam ederken Farsça kökenli *pādišāh*³¹ ile Arapça kökenli *sultān*, *melik* ve *şāhib-ı kırān* az da olsa görülmeye başlar. Bundan başka Türkçeden Farsçaya alıntılanan *hākān* (<kağan) ve aynı kelimenin türevi *hān* (< *han* / *kan* < kağan) Farsça imla ve telaffuzlarıyla Türkçede yaygınlaşmaya başlar. Bu kelimelerin Türk dilinde yaygın hale gelmesi Türkler arasında İslam dini ve medeniyetinin öncelikle idari ve askeri alanlarda başladığını düşündüren bir durumdur. Hükümdar anlamında ilk defa olarak Karahanlıcaya özgü *ajunçı* da görülmeye başlar. Gene önceki dönemlerde yüksek rütbeli komutan için kullanılan *tarқан* kelimesi, *terken* şeklinde ince ünlüyle hükümdar için kullanılmaktadır³².

Genel anlamda oymak başı, başkan ve yüksek düzeyli idareci ve komutanlar için *beg* kullanılmaya devam ederken, yüksek unvan ve rütbeler olarak *tégin* (tigin) ve *tégit* (tigit) varlıklarını sürdürürler. Bundan başka ordu komutanı için *inanç* (inanç beg), *çağrı* (çağrı beg), *sü başı* ve *sü başçısı* da eserde sık görülen rütbe isimleridir³³.

Asker ve ordu için *sü* ve *çérig*, asker ve savaşı için ise *er*, *eren*, *er at* ve *yağıcı* kelimeleri önceki anlamlarında kullanılmaya devam eder. *Özrüm er* seçme asker için, *yézek* ise öncü asker veya keşif kolu askeri olarak açıklanır. Atılan, güçlü ve savaşı askerler için *alp*, *alp atım*, *ersig*, *kurç*, *katıg*, *kür* ve *kür alp* gibi sıfatlar eserde görülen askeri kelimelerdir. Türkçe *yağı* kelimesinin yanında, gene ilk defa olarak, ileride kendisini unutturacak olan Farsça kökenli *düşmān* / *düşmen*³⁴ kelimesi de görülmeye başlar³⁵.

28 Caferoğlu 1968, s. 97.

29 Caferoğlu 1968, ilgili maddeler ve Barutçu Özönder 1998, s. 44.

30 KB 765,

31 Esere sonradan eklendiği düşünülen baş kısımdaki mensur parçada geçmektedir. KB A2 16.

32 Sırasıyla KB 2458, 2522, 3007, 82, 88, 2056, 115.

33 Eserde komutan anlamında *sü başlamak*, *sü başlar kişi* ve *sü başlar er* gibi bazı morfo-sentaktik yapılar da kullanılmıştır.

34 KB 119, 5800, vd.

35 KB cilt 3, ilgili maddeler.

Aynı dönemdeki Karahanlı Türkçesi ile diğer Türk lehçeleri hakkında önemli bilgiler sunan *Divanü Lugati't-Türk* askeri rütbelere dair bazı farklı veriler ortaya koyar. Kaşgari, mesela, *erk* (sultanlık mertebesi ve gücü), *hân*, *hākān* ve *hemir* (< Ar. emir, Oğuzcada) kelimelerinin hükümdar için kullanıldığını gösterirken yüksek düzey idari-askeri unvanları *yuğruş* (hanedandan olmayan vezir), *yavgu*, *çuvı* (Hoten yöresinde) ve *tügsin* (hakanın üç derece altında hanedandan olmayan vezir) olarak bildirir. *Inal*, annesi halktan olan şehzadedir. Yüksek askeri-idari rütbelerden *terken* (<tarқан) hakana bağlı bölge veya vilayet komutanlarıdır. Karlukça *sağun* ile Türkmençe *kökyuk* yüksek derece unvan ve rütbelerdir. Komutan ve oymak başını gösteren yaygın unvan önceki dönemlerde olduğu gibi *beg* olsa da çeşitli seviyede komutanlık ve liderlik gösteren *atlıg*, *başğan*, *sökmen* ve *toña* rütbe veya unvan olarak kullanılmaktadır. Eserde *tarқан* kelimesinin bir başka türevi olan *tarhan* özel isim olarak gösterilir. *Tëgin* ve *tëgit* kelimelerinin bir rütbeden daha çok bu dönemde unvan olarak şehzade ve efendi (mevali) unvanları ile sıradan er ve erkek (‘abd)³⁶ anlamlarında kullanıldığını bildirir. *Öge-tëgit* tëginin bir derece altında bulunan unvandır. Eserde, *çavuş* (<çабыш) rütbesi askerin disiplininden sorumlu inzibat komutanı için kullanılmaya başlamıştır³⁷.

Kaşgari, eserinde çatışma, savaş ve muharebe ile ilgili zengin bir kelime varlığı ortaya koyar. Bu anlamda *çoğı*, *ölit*, *sünüş* / *sünüş*, *toķış* / *toķuş*, *tutuş*, *uruş* ve *uruş-toķuş* gibi isim soylu kelime ve kelime birlikleriyle birlikte *bas-*, *çalpaş-*, *kaçruş-*, *kemiş-*, *küreş-*, *ölütle-*, *savaş-*, *süle-*, *sünüş-* ve *toķış-* fiillerini gösterir. Asker için *çerig*, *er*, *eren*, *erat* ve *sü*, usta savaşçı ve akıncı için *akıncı*, *alp*, *alpağut* ve *sökmen* gösterilmiştir. Öncü birliğe mensup asker için *yèzek*, gece devriyesi ve gözcüsü için *tutğak* kelimeleri verilmiştir. Eserde ayrıca, çatışma, savaş ordu ve askeri birliklerle ilgili yeni ve özgün başka bilgiler de sunulmuştur³⁸.

Bu iki eserden yaklaşık iki asır sonra Edib Ahmed Yükneci tarafından kaleme alınan *Atabetül-Hakayık* dönemin idarecilerinden ve komutanlarından Dād Muḥammed İspehsalār Bëg'e sunulmuştur. Eserde bu isimde de görüldüğü üzere hükümdar kelimesinin karşılığı olarak artık Farsça *şāh*, komutan olarak da *ispehsalār* kullanılmaya başlamıştır. Komutanlık ve yüksek makam bildiren Türkçe *beg* düzenli şekilde varlığını sürdürmektedir. Eser ahlaki kısa bir metin olduğu için askeri konulara girmez. Bundan dolayı askeri rütbelere dair bu kelimelerin dışında veri bulunmaz³⁹.

Harezmce ve Kıpçakça Metinlerde Rütbe ve Unvanlar

Harezmce ve Kıpçakça eserlerin önemli bir kısmı Arapça ve Farsçadan yapılmış tercüme eserlerdir. Bu tercümeçilik faaliyetlerinin sonucunda Türk yazı dilinde, birçok

36 Bu kelime bazı kaynaklarda kul ve köle olarak çevrilse de, kelimenin Arapçadaki ikinci anlamı hür veya köle sıradan erkektir. Kaşgari, *tëgin* kelimesinin bir anlamının da Arapça *‘abd* olduğunu söylerken bunu hem erkek ve er anlamında, hem de Kaşgari'nin döneminde Abbasi ordusunda kölemen olarak bulunan Türk askeri anlamında kullandığını düşünüyoruz.

37 Dankoff 1985, cilt 3, s. 258-262. Atalay 1999, cilt 4, ilgili maddeler.

38 Dankoff 1985, cilt 3, s. 258-262.

39 Arat 1992.

alanda olduğu gibi askeri ve idari alanda da Arapça ve Farsça kelimelerin yaygınlaşmaya başladığını ve bunların Türkçe kökenli kelimelerin yerine geçtiğini görürüz. Bu olguya daha 12. yüzyılda Arapçadan Harezmi Türkçesine satır arası tercümesi yapıldıktan sonra 13. yüzyılda istinsah edilen *Muḳaddimetü'l-Edeb*'in elimizdeki Şuşter nüshasında da tanık oluruz. Bu çeviri eserde *kağan*, *hākān* ve *hān* bulunmazken, yerlerine sadece Farsça *pādişāh* ile Arapça *sulṭān* kullanılmıştır. Eserde, yüksek rütbe isimleri olarak sadece Türkçe kökenli *beg* ve *başçı* kullanılmaya devam ederken bir önceki dönem olan Karahanlı Türkçesinde yaşayan *terken*, *tēgin*, *tēgit* ve *çağrı* gibi rütbelere de rastlanmaz. Asker ve ordu karşılığı olarak sadece *çerig*, usta savaşı ve atılan asker için ise *alp* ve *aķıncı* kullanılmaya devam eder. *Er* ve *eren* kelimeleri çoğunlukla kişi anlamında, özelde erkek ve genelde sıradan insanlar için kullanılır olmuştur. Savaş ve mücadele karşılığı olarak *kalıtışmak*, *sançış*, *toķuş* ve *uruş* gibi Türkçe kelimelerin yanında Arapça *cedel*, *harb* ve *harḥaşa* da görülmeye başlamıştır⁴⁰. *Nehcü'l-Ferādis*'te ise, hükümdar ve bey için *melik* (çoğulu *mülük*) ve *emir* (çoğulu *umerā*), alp için Moğolca kökenli *bahatur* (< bahadur) da görülür⁴¹. Altın Ordu sahasına ait yarılıklarda düşman kelimesinin karşılığı olarak kullanılan *yağı* kelimesi bazen *yağı* şeklinde de görülür⁴².

Yaklaşık aynı dönemlerde istinsah edilen ve Kıpçak Türkçesi özelliklerine sahip *Orta Asya Kuran Tefsiri*'nde de benzer duruma rastlamaktayız. Bu eserde de hükümdar için sadece *pādişāh* ve *sulṭān* görülür. Şehzade-komutan olarak Farsça *mīrzāde* görülür ki bu kelime Timurular döneminde *mīrzā* olarak yaygın şekilde kullanılacaktır. *Beg* varlığını sürdürürken, eserde asker anlamında *çerig* ve *sü* kelimelerinin yanında Farsça *leşker* de kullanılmaya başlamıştır. Yazarın üslubundan *sü* kelimesinin bu dönemde fazla bilinmediğini bildiren ipuçları vardır. Bu bağlamda yazar bazen "*sü* ya'ni *leşker*" diyerek kelimeyi açıklama gereği duyar. Yiğit ve atılan savaşı anlamında *alp* varlığını sürdürmektedir. *Er*, erkek ve kişi anlamının yanı sıra savaşı anlamında gösterilse de *eren* sadece erkek ve kişi anlamındadır. Savaş için *toķuş* ve *uruş* dışında *öldürüşmek* de karşımıza çıkmaktadır⁴³.

13-15. asırlarda Kıpçakça yazılmış mensur eserler ile sözlüklerde Eski Türkçe döneminde kullanılmış olan rütbe ve unvanların önemli bir kısmının kaybolduğu görülür. Hükümdar için bu dönemde İslam dünyasında yaygın kullanılan Arapça *emir* (çoğulu *umerā*), *melik*, *reʿis*, *sulṭān* (çoğulu *selāṭin*) ve Farsça *pādişāh* ve *şāh* yaygın olarak kullanılırken *kağan* ve ondan türeyen *hākān* görülmez. Bazı kaynaklarda nadiren *kan* ve *hān* görülürken komutan anlamında *beg* / *bey* ve *sü başı* ile birlikte Farsça *server* ve Arapça-Farsça *emir-i ceş* de kullanılmaya başlamıştır. Askeri vali anlamında Moğolca *daruga* da Moğol yayılmasından sonra askeri terminolojideki yerini almıştır. *Çavuş* daha alt rütbede saray ve sultan muhafızıdır. Asker anlamında çok nadir görülen *sü* yerine *çerig* / *çeri* yaygın kullanılmaya devam ederken *Kodeks Kumanikus*'ta asker anlamında *alpavut* (<alpagut) da görülür. Farsça

40 Yüce 1988, ilgili maddeler.

41 Ata 1998, cilt III.

42 Özyetgin 1996, s. 105.

43 Borovkov 2002, ilgili maddeler.

leşker, *piyāde* ve *sipāhī* ile Arapça *cundī* (usta süvari) yayılmaya başlamıştır. Türkçede diğer eşanlamlılarını unutturacak *‘asker* kelimesi de 14. yüzyılda yazılmış atçılıkla ilgili Kıpçakça *Münyetü'l-Guzat'*ta ortaya çıkar. Savaşçı anlamında *alp* kelimesinin yanı sıra Farsça *serbāz* ve Moğolca *bahadur* da iyiden iyiye bu dönemde yayılmaya başlamıştır. *Er* kelimesi erkek, insan ve nadiren asker anlamında görülürken *eren* asker anlamını yitirmiştir⁴⁴.

Kırım Hanlığı yarlıklarında ise *hunkār*, *erikli kişi*, *hükmdār* (hükümdar), *bék* (bey, komutan), *ban* (sancak beyi), *çavuş* (hacip, padişah muhafızı), *çerü / cerü* (asker) rütbe ve unvanlar olarak görülür⁴⁵.

Çağatayca Metinlerde Rütbe ve Unvanlar

13. yüzyılın ilk yarısından itibaren Asya'nın doğusundan Doğu Avrupa içlerine kadar geniş bir coğrafyayı ele geçiren Cengiz Han ve çocukları, anadilleri olan Moğolca'yı kendi aralarında bir süre kullandıktan sonra bu dille ciddi bir edebi dil oluşturamadan buldukları coğrafyada daha önceden beri hâkim olan dinleri benimsemiş, kullanılan dilleri edebi dil olarak kabul etmişlerdir. Cengizli hanedanına damat olarak katılan Timur Han'ın Maverâünnehir ve çevresinde 14. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kurduğu güçlü siyasi yapı içinde Fergana bölgesi Türkçesine dayalı daha sonra Çağatayca adını alacak güçlü bir edebiyat dili oluşmuştur. Bu edebi dil, 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle Ali Şir Nevayî'nin eserleriyle klasik dil seviyesine ulaşmış ve modern dönemlere kadar Doğu Türkçesi edebi çevrelerinde ortak yazı dili olarak kullanılmıştır. Timuroğullarının Maverâünnehir çevresi ile Hindistan'da çeşitli şehir ve bölgelerde kurdukları askeri ve siyasi yapılar oldukça gelişkin özellikler göstermektedir. Bu askeri ve siyasi yapıların Moğol, Türk ve İrani-İslami diyebileceğimiz sentetik özelliklere sahip olduğunu hem ordu ve bürokrasinin yapısından, hem de kullanılan terminolojinin kaynaklarından ve anlamlarından çıkartabilmekteyiz. Benzer durumu rütbelerde de görmekteyiz. Bu bağlamda kullanılan askeri rütbe ve unvanların önemli bir kısmı Türkçe kökenli olsa da Moğolca, Farsça ve Arapça kökenli idari-askeri kelime sayısı da oldukça çoktur. Bu rütbe ve unvanlara dayanarak denilebilir ki Timurlu ve Babürlülerin kurdukları askeri sistem, Türk tarihi içinde izleyebildiğimiz en geniş askeri terminolojiye sahip sistemlerden birisidir.

Çağataycada rütbe bildiren kelimeler özellikle *Babürname*, Nevayî'nin *Muhakemetü'l-Lugateyn*, Şerafeddin Ali Yazdî'nin *Zafername* tercümesi ve Çağatayca sözlüklerde gösterilmiştir⁴⁶. Bu eserlerde hükümdar için kullanılan unvanların önemli bir kısmı Arapça ve Farsçadan geçen kelimeler ile kelime gruplarıdır. Bunlar arasında özellikle *emîr*, *melik*,

44 Karamanlioğlu 1989, Toparlı, vd. 2014.

45 Keten 1939.

46 Çağataycada kullanılan rütbe isimleri için şu kaynaklar incelenmiştir: *Babürname* (Thackston 1993), *Muhakemetü'l-Lugateyn* (Barutçu Özönder 1996), *Zafername*'nin Nuruosmaniye Kütüphanesinde 2796 numaraya saklanan tercümesi (Kik 2007), *Lutfi Divanı* (Karaağaç 1997), *Şiban Han Divanı* (Karasoym 1998), *Sekkâki Divanı* (Eraslan 1999). Çağatayca sözlükler için ise Bodroglıgeci 1981, Courteille 1870, Kaçalın 2011, Kara 2011, Kelimetullah Hı'âce 1253/1837 (yazma), Sarıca 2014, Seyyid Hâbeddin (yazma, tarihsiz), Şeyh Süleyman 1298/1880.

sulṭān, *ṣāh* / *ṣeh*, *pādīṣāh* ve Türkçe kökenli *hān* ve *hākān* en yaygın kullanılanlarıdır. Bununla birlikte *emirü'l-umerā*, *sulṭānū's-selāṭīn*, *hākānū'l-hākān*, *sulṭān-ı ṣāhib-kırān* ve *ṣāhib-kırān* gibi unvanlar Timur Han ve Hüseyin Baykara gibi büyük hükümdarlar için kullanılmaktadır⁴⁷. Bunlardan başka daha genel anlamli Arapça kökenli *mīr* (<emir) ve *ṣeyh*, Farsça kökenli *cihān-gīr* (cihan fatihi, hükümdar), *hüsrev* (hükümdar), *mīrā* (şehzade, hükümdar), *sertāc-dār* (taç sahibi), *server* (lider, baş komutan) ve Türkçe *bek* / *beg* / *bég*, *erklik*, *kaan*, *tura* da sultanlar için zaman zaman unvan olarak kullanılır. Şiir ve edebiyatta Çin hakani için Farsça *fağfur*, Roma, Bizans ve bazen Osmanlı sultanları için *kaşşar* tercih edilmektedir.

Bek / *beg* / *bég*, *çerik başlık* ve Farsça *serdār*, *sipeh-būd*, *sipeh-dār*, *sipeh-sālār* üst düzey komutanlık bildiren unvan ve rütbelerdir. Bundan başka, Moğolca *noyan* / *noyun* (vezir, komutan), *daruga* (askeri vali, komutan), Türkçe ve Türkçeleşmiş *baḥşi*, *tarḥan*, *topçı başı*, *tümen başı*, *tümen bēgi*, *miñ başı*, *miñ bēgi* yüksek rütbelere olarak görülür.

Orta düzey rütbe ve unvanlar arasında *aḥtaçı*, *mīr-āḥūr* (hükümdarın atlarından sorumlu komutan), *başlıg* (birlik komutanı), *bekevül* / *bökevül* (çeşnicibaşı), *ēşik ağası* (hacip, sarayın kapıcıbaşı), *kor bēgi* (silahtar, cebeci), *koşun bēgi* (birlik komutanı), *kuş bēgi*, *toğkan ağası* (doğancibaşı), alt düzey rütbelere arasında ise *on bēgi*, *on başı* (onbaşı) ve *tovaçı* (inzibat çavuşu) sayılabilir.

Çağatayca asker, askeri pozisyon ve görevleri bildiren kelimeler bakımından oldukça zengindir. Bu kelimeler şöyle sıralanabilir: *çerig* / *çerik* (asker, ordu), *leşker* (Far. asker, ordu), *uruşçı* (asker), *merd-i cengī* (Far. asker), *‘alemdār* (Ar.-Far. sancaktar, bayraktar), *atlık* / *atlıg*, *atlu*, *sipāhī* (süvari), *atışlıg* (okçu), *baranğar* / *buranğar*, *meymene* (Moğ., Ar. Savaş düzeninde sağ kolda duran askerler), *çağdavul* / *çañdavul* / *çındavul* (Moğ. Savaş düzeninde arkada duran askerler), *çapkunçı* (akıncı, baskıncı), *cavanğar* / *çuranğar*, *meysere* (Moğ., Ar. savaş sırasında solda duran askerler), *ēşikçi* (kapı nöbetçisi), *életmiş* (merkez kuvvetlerin önünde duran asker), *ıravul* / *irevül*, *herevül* / *hirevül* (Moğ. ön saflardaki askeri birlikler, öncü devriye), *ğaçarçı* (Moğ. kılavuz), *ğol* / *kol* (Moğ. savaş sırasında merkezde duran askerler), *karavul* (Moğ. bekçi, gözcü, devriye birliği, artçı birlik), *kaçın* / *kauçın* (muhafız, özel koruma, badigard), *kelendī* (Far. baltacı), *kitpevül* (Moğ. gece muhafızı), *korukçı*, *korukmal*, *kurğançı* (şehir ve kasaba inzibat sorumlusu, jandarma), *nīze-ver* (Far. süngü ve kılıçlı asker, asker, silahşör), *nöker* (Moğ. emir eri, hizmetçi), *piyāde* (Far. yaya asker), *sözevül* (asker toplayan görevli, inzibat çavuşu?), *şıkaşavul* (Moğ. özel koruma, muhafız), *tapavul* (hizmetkâr, öncü asker, keşifçi), *tebin* (özel seçme asker), *terkeş-bend* (Far. okçu), *topçı* (topçu), *toşavul* / *tuşavul* / *tutavul* (Moğ. 1. vurkaççı birlikler, 2. öncü akıncı birlikleri), *tuğçı* (tuğcu, sancaktar, bayraktar = ‘alemdār), *tüfekçi*, *tüfek-endāz* (Far. tüfenkçi), *yanğavul* (hudut muhafızı), *yasa* / *yasal* (Moğ. devriye, asker dizisi), *yasalğa* (karavulun arkasındaki asker), *yasavul* (Moğ. hassa alayı askeri, asker ve polis ekibi, devriye, çavuş, yasakçı), *yayağ* (piyade asker).

47 Özellikle Nevayi bu tercihi yapmaktadır. Bkz. Barutçu Özönder 1996, s. 188-189.

Savaş için *iş*, *uruş*, *atkulaşmak* ve Farsça *cenk*, *neberd*, *rezm* kelimeleri, savaşçı askerler için daha çok *bahadur*, *batur* (<bahadur) ve Farsça *pehlivân* sıfatları kullanılır. Düşman için *yağı* ile birlikte Farsça *düşmân* / *düşmen* de kullanılmaktadır.

SONUÇ

Eski Türkçe dönemi metinlerini oluşturan Köktürk Yazıtları ile Eski Uygur Türkçesi metinleri incelendiğinde askeri rütbe ve unvanların büyük çoğunluğunun Türkçe kökenli olduğu görülür. Bununla birlikte, metinlerde Soğdca gibi İrani diller ile Çince ve Sanskritçeden alınmış oldukça sınırlı sayıda rütbe ismi ile unvan da bulunmaktadır. Köktürkçede hükümdar anlamında *kağan* görülürken, Eski Uygurcada bunun karşılığı yaygın olarak *élig* kelimesidir. Yine Köktürkçede kullanılan yüksek rütbelerden *şad* ve *şadapıt* Eski Uygurcada kaybolmuştur. Türkçenin bu dönemi, rütbe ve unvanların yapısı itibarıyla, Çince ve İslam öncesi İran dillerinin sınırlı ölçüde etkisinde kalan ama yoğun olarak Türkçe kökenli kelimelerden oluştuğu bir dönemdir.

11. yüzyılda Karahanlıca yazılmış *Kutadgu Bilig*'de Arapça ve Farsça rütbe ve unvanlar ilk defa görülmeye başlar. Bununla birlikte bu dönemde alt rütbeler ile savaşa dair ifadeler Türkçe kökenlidir. Bir geçiş dönemi olan Karahanlıcanın kelime hazinesine bakıldığında Arapça ve Farsça rütbe ve unvanların önce hükümdar ve üst düzey komutan ve idareciler için kullanılmaya başladığı görülür. 14. ve 15. yüzyıl Harezme ve Kıpçakça metinlerde bu eğilim artarak devam eder. Arapça ve Farsça alıntılar bu iki tarihi lehçede artık sadece üst düzey rütbelere değil alt düzey rütbeler ile askeri sınıfların isimlendirilmesinde de görülür. Türkçe kökenli *çerig* ve bu dönemde nadiren kullanılan *sü* kelimelerinin yanısıra Farsça *leşker* ve *piyâde*, Arapça *asker* ve *cundî* metinlerde kullanılmaya başlamıştır. Bu bakımdan, Türkçe artık bu dönemde, İslamiyetin din ve bilim dili olan Arapça ile edebiyat, kültür ve tasavvuf dili olarak kabul edilen Farsçadan yoğun şekilde etkilenecek bu diller arasında ortak kullanılan birçok askeri-idari kelimeye sahip İslami dil haline gelmiştir.

15. yüzyılda güçlü bir edebiyat dili olarak Maverâünnehir ve çevresindeki Timurlu şehirlerinde ortaya çıkan Çağatay Türkçesi asrın sonlarına doğru Ali Şir Nevayî'nin yüksek nitelikli manzum ve mensur eserleriyle klasik niteliğe ulaşmıştır. Çağatay Türkçesi modern dönemlere kadar Doğu ve Kuzey Türk lehçelerinin hâkim olduğu eğitim, kültür ve siyaset merkezlerinde ortak kültür dili olarak kullanılmıştır. İster Timurlular döneminde olsun, isterse de onun devamı niteliğindeki Babürlüler döneminde olsun Türk askeri düzeni ve ordu teşkilatı oldukça genişlemiş ve gelişmiştir. Bu askeri sistem içinde üst düzey birçok rütbe ve unvandan başka askeri sınıf ve görevler için de çok sayıda askeri terim kullanılmıştır. Çağatayca'yı askeri rütbe ve unvanlar bakımından önceki dönemlerden ayıran en önemli özellik Çağataycadaki kelimelerin çokluğu ve çeşitliliğidir. Çağatayca döneminde kullanılan bu rütbe, unvan ve terimlerin bir kısmı daha önceki dönemlerde kullanılan Türkçe kökenli kelimeler olsa da, çok önemli bir kısmı Arapça ve Farsçadan alınan kelime ve kelime grubu yapısında kalıplaşmış isimlerdir. Çağataycada *daruga* ve

noyan gibi yüksek rütbe ve unvanların yanı sıra askeri sınıf ismi olarak kullanılan birçok Moğolca kelime de görülür. Çağatayca askeri rütbe, unvan ve görev isimleri başta Türkçe olmak üzere Arapça, Farsça ve Moğolca kelimelerden oluşmuş güçlü bir semantik sınıf niteliği gösterir.

Eski Türkçeden Çağataycaya hem fonetik hem de anlam yönünden değişmeden gelen tek rütbe ve unvan *beg*'dir. Kelime, hükümdarı da kapsayan üst düzey komutanlıkları ve boy başkanlıklarını karşılayan genel bir askeri-idari terimdir. Fonetik değişime uğrayarak anlamını devam ettiren kelime *kağan*>*hākān*, *kağan*>*kaan*, *kan*>*hān* unvanlarıdır. General anlamındaki *cabiş/çavış* rütbesi *çavuş* şeklinde çok daha alt görevleri karşılayan bir rütbe olmuştur. Eski Türkçenin ilk dönemlerinde asker karşılığı kullanılan *sü* kelimesi kaybolmuş, yerine bir başka Türkçe kelime olan *çerig* ile Farsça *leşker* kullanılmaya başlamıştır. Yakın anlamdaki yerli ve alıntı başka kelimeler kullanılmış olsa da, savaş anlamındaki *uruş* ile düşman anlamındaki *yağı* Eski Türkçe döneminden Çağataycaya kadar değişmeden varlığını sürdürmüştür.

İlk defa Eski Uygurcada *sü başı* örneğinde görülen *baş* kelimesiyle yapılmış belirtisiz isim tamlaması şeklindeki rütbeler Çağataycada *tümen başı*, *miñ başı* ve *on başı* gibi rütbelerle yaygınlık kazanmıştır. Çağataycada ayrıca *beg* / *bég* ve *ağa* da aynı yapı içinde *tümen bég*, *kor bég*, *eşik ağası* gibi örneklerde görülür. Bu dönemde, *karavul* ve *yasavul* gibi birçok askeri görev ismi Moğolca *-vul/-vül* (<-ğul) ekiyle yapılmıştır.

Eski ve Orta Türkçe lehçelerinde görülen askeri-idari rütbe ve unvanlar, 8. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar Türkçenin içinden geçtiği din, kültür ve siyasi dönem ve tecrübeleri leksikolojik, morfolojik, sentaktik ve semantik unsurlar yönüyle başarılı bir biçimde yansıtır. Bu bağlamda, 16. yüzyılda Çağataycada görülen çok sayıdaki rütbe, unvan ve askeri sınıf ve görevler, Orta Asya, Hindistan ve çevresinde oluşan Türk askeri örgütlenmeleri üzerindeki Arap, İran ve Moğol etkisine ve onların ortak İslami niteliğine işaret etmektedir.

KAYNAKÇA

- ARAT, Reşid Rahmeti. 2007. *Yusuf Has Hacıp - Kutadgu Bilig I: Metin*, 5. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- , 1992. *Edib Ahmed b. Mahmud Yükneci, Atabetü'l-Hakayık*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- , 1985. *Yusuf Has Hâcib - Kutadgu Bilig II: Çeviri*, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- , 1979. *Kutadgu Bilig III: İndeks*, Yayına Hazırlayanlar: K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce, İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- , 1942. "Uygurlarda İstılahlara Dair," *Türkiyat Mecmuası*, cilt 7, s. 56-94.
- ATA, Aysu. 1998. *Nehcü'l-Ferâdis III, Dizin-Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- AYAZLI, Özlem. 2012. *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- AYDIN, Erhan. 2015. *Orhon Yazıtları*, Konya: Kömen Yayınları.

- , 2011. "Yenisey Yazıtlarında Geçen Unvanlar ve Unvan Niteleyicileri," *Belleten* 2011-2, s. 5-26.
- BATTAL, Aptullah. 1988. *İbni-Mühennâ Lûgati*, 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- BODROGLİGETİ, A. J. E. "A Glossary to the Rylands Eastern Turkic-Persian Versified Vocabulary," *Ural-Altische Jahrbücher*, cilt 53 (1981), s. 1-65.
- BOMBACI, Alessio. 1976. "On the Ancient Turkish Title Šadapit," *Ural-Altische Jahrbücher*, cilt 48, s. 32-41.
- , 1974. "On the Ancient Turkish Title 'šaδ,'" *Gururājamañjarikā. Studi in Onore di Giuseppe Tucci*, Napoli, s. 167-193.
- , 1970. "On the Ancient Turkic Title Eltabār," *Proceedings of the IXth Meeting of the Permanent International Altaistic Conference*, Naples, s. 1-66.
- BOROVKOV, A. K. 2002. *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.-XIII. Yüzyıllar)*, Çeviren: H. İ. Usta & E. Amanoğlu, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- CAFEROĞLU, Ahmet. 1984. *Türk Dili Tarihi I-II*, 3. Baskı, İstanbul: Enderun.
- , 1968. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Türk Dil Kurumu.
- , 1931. *Abū Hayyān: Kitāb al-İdrāk li-Lisān al-Atrāk*, İstanbul.
- CLAUSON, Sir Gerard. 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.
- , 1960. *Sanglax – A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdī Xān*, London: Trustees of the E. J. W. Gibb Memorial.
- COURTEİLLE, M. Pavet de. 1870. *Dictionnaire Turk-Oriental, destiné principalement à faciliter la lecture des ouvrages de Bâber, d'Aboul-Gâzi et de Mir-Ali-Chir-Nevâi*, Paris: Imprimerie Impériale.
- DANKOFF, Robert. James KELLY. 1985. *Mahmūd al-Kāşyarī - Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luyāt at-Turk)*, 3 cilt, Cambridge: Harvard University.
- DEVELLİOĞLU, Ferit. 1997. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 14. Baskı, Ankara: Aydın Kitabevi.
- DOBROVİTS, Mihály. 2011. "Göktürk ve Uygurlar'da Buyruk Terimi ve İdari Fonksiyonları," *Belleten* 2011-1, s. 7-15.
- , 2005. "The Tölis and Tarduş in Old Turkic Inscriptions," *The Black Master: Essays on Central Eurasia in Honor of György Kara on His 70th Birthday*, Editörler: S. Grivelet, R. I. Meserve, A. Birtalan, G. Stary, Wiesbaden: Harrassowitz, s. 33-42.
- DOERFER, Gerhard. 1963-1975. *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit*, cilt I-IV, Wiesbaden: F. Steiner.
- DONUK, Abdülkadir. 1988. *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, İstanbul: Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü.
- EBERHARD, W. 1945. "Bir Kaç Eski Türk Unvanı Hakkında," *Belleten* 9/35, s. 319-340.
- EKER, Süer. 2007. *Türk Dil Bilimi Bakımından Tarihi Askerî Terminoloji*, Ankara: Grafiker.
- , 2006. "Sü ve Sü ile Yapılan Tarihi Askerî Terimler Üzerine Disiplinlerarası Bir İnceleme," *Türkbilgi* 2006/12, s. 104-133.
- ERASLAN, Kemal. 2012. *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- , 1999. *Mevlâna Sekkâkî Divanı*, Ankara: Türk Dil Kurumu.

- EREN, Hasan. 1999. *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara: Bizim Büro Basım Evi.
- ERGIN, Muharrem. 1996. *Orhun Abideleri*, 20. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- ERKOÇ, Hayrettin İhsan. 2008. *Eski Türklerde Devlet Teşkilatı (Göktürk Dönemi)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
- GOLDEN, Peter B. (Editör). 2000. *The King's Dictionary: The Resulid Hexaglot, Fourteenth Century Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol*, Leiden: Brill.
- GÖMEÇ, Sadettin. 2008. "Şadapıt Unvanı Hakkında," *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına*, Editörler: A. Özaydın, F. Başar, E. Altan, B. Küçüksipahioğlu, M. Kesik, İstanbul: Dünya Yayıncılık, s. 417-420.
- GULCALI, Zemire. 2013. *Eski Uyurca Altun Yaruk Sudurdan 'Aç Bars' Hikayesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- GÜL, Ekrem. 2014. "Babürname'de Geçen Askeri Terimler Üzerine," *Belleten* 2014-62-1, s. 27-103.
- GÜLENSOY, Tuncer. 1974. "Eski ve Orta Türkçede Moğolca Kelimeler ve Moğolca-Türkçe Müşterek Kelimeler Üzerine Notlar," *Türkoloji Dergisi*, C.VI/1. s. 235-259.
- GÜNDÜZ, Şinasi. 2003. "Maniheizm," *DİA*, cilt 27, s. 575-577.
- GÜRSOY-NASKALİ, Emine & M. DURANLI. 1999. *Altayca-Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Györffy, G. 1960. "Die Rolle Des Buyruq in Der Alttürkischen Gesellschaft," *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, cilt 11, no 1/3 (1960), s. 169-179.
- HAMBLY, Gavin R. G. & Catherine B. ASHER. 1994. "Delhi Sultanate," *Encyclopedia of Iran*, cilt VII, Fasikül 3, s. 242-250.
- HAMILTON, James Russell. 1998. *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, çeviren: Vedat Köken, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- IRVINE, William. 1903. *The Army of the Indian Moghuls: Its Organization and Administration*, London: Luzac & Co.
- KAÇALIN, Mustafa S. 2011. *Niyâzi: Nevâyi'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar El-Luğâtü'n- Nevâ'iyye ve'l-İstişâdatu'l-Cağâtâ'iyye*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KARA, Funda. 2011. *Zebân-ı Türkî (Kelür-Nâme): İnceleme, Metin, Dizin*, Erzurum: Fenomen Yayıncılık.
- KARAAĞAÇ, Günay. 1997. *Lutfi Divanı*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi. 1989. *Seyf-i Sarâyi, Gülistan Tercümesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KARASOY, Yakup. 1998. *Şiban Han Divanı*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kaşgarlı Mahmut. 1999. *Divanü Lûgat-it-Türk: Tercümesi ve Dizini*, 4 cilt, Çeviren: Besim Atalay, 4. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KAYA, Ceval. 1994. *Uyurca Altun Yaruk*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kelimetullah Hı'âce Pâdişâh. 1253/1837. *Nisâb-i Kutbiyye*, British Library Or. 404, s. 93a-110a. (Yayımlanmamış el yazması)
- KETEN, Raci. 1939. *Kırım Han Yarıkları Üzerinde Araştırmalar*, İstanbul Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (Yayımlanmamış Dönem Çalışması, Travay)
- KİK, Ayşe. 2007. *Zafer-Nâme-i Emîr Temür, 1a-50b Varaklar, İnceleme-Metin-Dizin*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
- KLJAŠTORNYJ, Sergej G. & Vladimir A. LİVŞİC. 1972. "The Sogdian Inscription Of Bugut Revised," *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, cilt XXVI (1), s. 69-102.

- Komisyon. 1972. *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KORMUŞİN, İ., E. MOZİOĞLU, R. ALİMOV, F. YILDIRIM. 2016. *Yenisey – Altay – Kırgızistan Yazıtları ve Kâğıda Yazılı Runik Belgeler*, Ankara: Bilgesu.
- KÖPRÜLÜ, Fuad. 1978. "Daruga," *MEB İA*, cilt 3, 5. Baskı, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, s. 486-489.
- MACKERRAS, Colin. 1990. "The Uighurs," *The Cambridge History of Early Inner Asia*, Editör: Denis Sinor, Cambridge: Cambridge University Press, s. 320-342.
- MANZ, Beatrice Forbez. 1985. "The Office of *Darugha* under Tamerlane," *Türklük Bilgisi Araştırmaları-Journal of Turkish Studies*, cilt 9, s. 59-69.
- MENGES, Karl H. 1995. *The Turkic Languages and Peoples: An Introduction to Turkic Studies*, 2nd, Revised edition, Wiesbaden: Harrassowitz.
- NECİP, Emir Necipoviç. 1995. *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Rusçadan çeviren: İklil Kurban, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ÖLMEZ, MEHMET. 1997. "Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Ögeler 2," *Türk Dilleri Araştırmaları 7*, S. 175- 186.
- ÖLMEZ, Zuhâl. 2007. "Mongolian Loanwords in the Classical Chagatay Period," *Türk Dilleri Araştırmaları, Festschrift in Honor of András J. E. Bodrogligeti*, Editör: Kurtuluş Öztopçu, cilt. 17, s. 229-236.
- , 1996. *Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü)*, İstanbul: Simurg.
- ÖZYETGİN, A. Melek. 2001. *Ebü Hayyân – Kitâbu'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk*, Ankara: KÖKSAV.
- , 1996. *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerinin Dil ve Üslûp İncelemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- RAMSTEDT, G. J. 1951. "Alte türkische und mongolische Titel," *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 55/2, s. 59-82.
- RÖHRBORN, Klaus. 1971. *Eine uigurische Totenmesse; Text, Übersetzung, Kommentar*, (Berliner Turfantexte 2), Berlin, Akademie-Verlag.
- RYBATZKI, Volker. 2000. "Titles of Türk and Uigur Rulers in the Old Turkic Inscriptions," *Central Asiatic Journal*, vol. 44, no. 2, pp. 205-292.
- SARICA, Bedri. 2008. "Kutadgu Bilig'de Komutan Ve Ordunun Nitelikleri," *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 37, s. 87-105.
- SCHÖNIG, Claus. 2000. *Mongolische Lehnwörter im Westghusischeen*, *Turcologica* 47, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Seyyid Hâbeddin. (tarih yok) *Zubdetu'l-Esmâ'î't-Turkiyye*, British Library Or.404, s.79b-92b. (Yayımlanmamış el yazması)
- SHARMA, S. R. 1999. *Mughal Empire in India: A Systematic Study Including Source Material*, 3 cilt, New Delhi: Atlantic Publishers.
- STEINGASS, F. J. 1892. *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, London: Routledge K. Paul.
- ŞEN, Serkan. 2017. *Körüm Bitig: Eski Uygurca Fal Kitabı*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Şeyh Süleyman Efendi-yi Buhârî. 1298/1880. *Lûgat-i Çâğatay ve Türki-yi Osmânî*, İstanbul: Mihran Matbaası.
- ŞİRİN USER, Hatice. 2006. "Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine," *Bilig* 36 (2006), s. 219-238.
- TEKİN, Şinasi. 1976. *Maytırsimit*, Ankara: Sevinç Matbaası.
- TEKİN, Talat. 2016. *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu.

- , 2008. *Orhon Yazıtları*, 3. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- , 2004. *İrk Bitig- Eski Uygurca Fal Kitabı*, Ankara: Öncü Kitap.
- , 1987. *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TEZCAN, Mehmet. 2012. "Yabgu Unvanı ve Kullanımı – Kuşanlardan İlk Müslüman Türk Devletlerine Kadar," *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi TAED*, no 48 (2012), s. 305-342.
- TEZCAN, Semih. 1974. *Das uigurische Insadi-Sûtra*, (Berliner Turfantexte 3), Berlin: Akademie-Verlag.
- THACKSTON, Jr., W. M. 1993. *Zahirüddin Muhammad Babur Mirza, Baburnama*, cilt I-III, Cambridge: Harvard University.
- TOPARLI, Recep. Hanifi Vural. Recep Karaatlı. 2014. *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, 3. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TURAN, Fikret. 2006. "Doğu Türk Yazı Dili Edebi Çevresi: Harezm-Kıpçak, Mısır-Suriye ve Çağatay Sahası (XIII-XVIII. Yüzyıl)," *Türk Edebiyatı Tarihi*, cilt I, Editörler: Talât Sait Halman, Osman Horata, Yakup Çelik, Ramazan Korkmaz, Nurettin Demir, Mehmet Kalpaklı, M. Öcal Oğuz, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. s. 667-682.
- , 2002. "The Mamluks and Their Acceptance of Oghuz Turkish as Literary Language: Political Maneuver or Cultural Aspiration?," *Einheit und Vielfalt in der türkischen Welt. Materialien der 5. Deutschen Turkologenkonferenz, Universität Mainz, 4.-7. Oktober 2002*, Editörler: Hendrik Boeschoten & Heidi Stein, Wiesbaden: Harrassowitz, s. 37-46.
- VÉLIAMINOF-ZERNOF, V. de (Hazırlayan). 1869. *Dictionnaire Djaghataï-Turc (El-Luğātu'n-Nevâ'îyye ve'l-İstîşhādātu'l-Cağata'îyye)*, Saint-Pétersbourg: Imprimerie de l'Académie Impériale des Sciences.
- TUTAR, Adem. İsmail Erdoğan. 2017. "Divânu Luğâti't-Türk'te Yer Alan Bazı Askeri Kavramlar," *Journal of Islamic Research* 28-1, s. 19-26.
- YUDAHİN, K. K. 1994. *Kırgız Sözlüğü*, 2 cilt, Çeviren: Abdullah Taymas, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- YÜCE, Nuri. 1988. *Mukaddimetü'l-Edeb*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ZİEME, Peter. 1996. *Altun yaruq sudur, Vorworte und das erste Buch*, (Berliner Turfantexte 18), Turnhout, Belgium: Brepols, 1996.

Eski ve Orta Türkçede Askeri-İdari Rütbelere ve Unvanlar

	Eski Türkçe	
	Köktürkçe	Uygurca
Hükümdar	kağan	ëllig/ëlig/ëleg, kan/han/han, ëlig beg, ëlig kan, <i>nadiren:</i> kağan, tekrar grupları içinde: çaķravart/çaķravirt
Üst Düzey İdari-Askeri Unvanlar	yabġu, tēgin, beg, totok, çor	yavġı, tēgin-üge, tēgit, beg, begrek, totok
Yüksek Rütbe ve Unvanlar	şadapıt, şad, tarķan (çoġ. tarķat), boyla, çabiş, ayġuçı, buyruk, ëlteber, sañun/señün,	tarķan/tarġan, tarķat, buyruk/buryuk, sañun/señün, boyla, daruġa/taruķa, çor, işbara, ëlteber
Orta ve Alt Rütbelere	ınançu, baġa, çigşi, êrkin, işbara, yarġan	ınanç, yarġan/yarķan, baġa, çagrı, çoġı tirek, sü başı, tamġan
Asker ve askeri sınıflar	sü, er (çoġ. eren), <i>nadiren:</i> çerig, er at (muvazzaf asker), yaġıçı (usta asker)	Sü/süü çerig/çerik, er (çoġ. eren), er at (muvazzaf asker), tonga, iriz, urunġu/uruñu, urunġut, yaġıçı, yaġıladaçı (usta asker), kôzetçi (muhafız), kapaġçı (kapı muhafızı)
Savaş bildiren kelimeler	sünüş, tegiş, uruş	sançış-, sünüş-
Kahramanlık sıfatları	alp, alpaġu (çoġ. alpaġut)	alp, alpaġu (çoġ. alpaġut, yılpaġut)
Düşman	yaġı	yaġı

	Orta Türkçe		
	Karahanica	Harezmi-Kıpçak	Çaġatayca
Hükümdar	ëlig, ġākān, ġān, erk, şāh, pādīşāh, sulţān, melik, şāġhib-ķırān, <i>nadiren:</i> ajunçı	pādīşāh, sulţān (çoġ. selāţin), melik (çoġ. mülük), emir (çoġ. umerā), reʿis, kan, ġān, <i>Kırım bölgesinde:</i> ġunkār, erikli kişi, ġükmdār	ġān, emir, melik, sulţān, şāh/şeh, pādīşāh, ġākān, şāġhib-ķırān, emirü'l-umerā, sulţānū's-selāţin, ġākānū'l-ġākān, sulţān-ı şāġhib-ķırān, <i>nadiren:</i> cihān-gir, ġüsrev, mir, şeyġ, mirzā, sertāc-dār, server, kaan, bek/beg/bēg, erklık, tura, faġfūr (Çin hükümdarı için) kaşşar (Roma, Bizans ve <i>nadiren</i> Osmanlı hükümdarları için)
Üst İdari-Askeri Unvanlar	yavġu, tēgin, tēgit,bēg, yuġruş, tüġsin, çuvı	beg/bey, mirzāde <i>Kırım bölgesinde:</i> bēk,	bek/beg/bēg, mir, mirzā, şeyġ, sipeh-büd, sipeh-dār, baġşı
Yüksek Rütbe ve Unvanlar	öge-tēgit, terken, ispeh-salār, saġun, kôkyuk, inal	server, emir-i ceys, başı, daruġa, <i>Kırım bölgesinde:</i> ban,	sipeh-sālār, çerik başlık, bek/beg/bēg, serdār, noyan / noyun, tarġan, topçı başı tümen başı, tümen begi, miñ başı, miñ begi
Orta Rütbelere	ınanç, çagrı, atlıġ, başġan, toña, sü başı, sü başçısı	sü başı, <i>Kırım bölgesinde:</i> çavuş	başlıġ, bekevül/bökevül, eşik ağası, kor begi, koşun begi, kuş bēgi, toġkan ağası
Alt Rütbelere	çavuş	çavuş	on bēgi, on başı, tovaçı
Asker ve askeri sınıflar	sü, çerig, er, eren, er at, yaġıçı, öġrüm er (seçme asker), yēzek (öncü asker), tutġak (gözcü asker), alpaġut, sökmen (usta asker), aķıncı	çerig/çeri, leşker, asker, cundi, piyade, sipāhi, alp, aķıncı, <i>nadiren:</i> er, sü, alpavut <i>Kırım bölgesinde:</i> çerü/çerü	çerig/çerik, leşker, uruşçı, merd-i cengi, alemdār, atlık/atlıġ, atlu, sipāhi, atışlıġ, baranġar/buranġar, meymene, çagdavul/çañdavul/çındavul, çapķunçı, cavanġar/çurānġar, meysere, eşikçi, iravul/irevül, herevül/hirevül, ġaçarçı, ġol/kol, karavul, kavçin/kauçın, kelendi, kitpevül, korukçı, korukmal, ķurġançı, nize-ver, nöker, piyade, sözevül, şıķavul, tapavul,tebin, terkeş-bend, topçı, toşķavul / tuşķavul/ tutķavul, tuġçı, tüfekçi, tüfek-endāz, yanġavul, yasa/yasal, yasalġa, yasavul, yayaķ
Savaş bildiren kelimeler	sünüş, tokuş, tutuş, uruş, çoġı, ölit, bas-, çalpaş-, kaçıruş-, kemiş-, küreş-, ölitte-, savaş-, süle-, sünüş-, tokış-	sançış, tokuş, uruş, cedel, ġarb, ġarġaşa, kalıtış-, öldürüş-,	iş, uruş, cenk, neberd, rezm, atķulaş-
Kahramanlık sıfatları	alp, alp atım, ersig, ķurç, katıġ, kür, kür alp	alp, bahatur, serbāz,	bahadur, batur, pehlivān
Düşman	yaġı, düşman/düşmen	yaġı/yaġu, düşmān/düşmen	yaġı, düşmān/düşmen

